

.....

QISSA PROLOGI VA ILK JUMLA MODIFIKATSIYASI

Shaxlo Botirova

Alfraganus universiteti professori

filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi qissa poetikasida prologning badiiy-estetik vazifalari hamda ilk jumlaning syujet va badiiy mazmunni shakllantirishdagi oʻrni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasi misolida prologning qahramon ruhiyatini ochish, voqealar rivojiga zamin yaratish va oʻquvchini asarning falsafiy-psixologik muhitiga olib kirishdagi funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, ilk jumlaning modifikatsiyasi, ichki monolog, murojaat usuli va ramziy-falsafiy qatlamlar orqali syujetning ichki dinamikasi hamda badiiy tafakkurning namoyon boʻlish xususiyatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari prolog va ilk jumlaning qissa kompozitsiyasidagi poetik ahamiyatini ochib beradi.

Kalit soʻzlar: prolog, ilk jumla, qissa poetikasi, syujet, kompozitsiya, Nazar Eshonqul, “Qora kitob”, ichki monolog, badiiy tafakkur, ramziylik, psixologizm, falsafiy talqin, badiiy matn.

Badiiy asarning muqaddimasida yozuvchi qahramon tilidan – qissa modusini shu qadar tiniq belgilab olganki, Allohning besabab insonni jazoga muztarigʻ etmaganligini, Qurʼoni Karimda shaytonning malayiga aylangan inson qiyofasining tiniqlashgan koʻrinishini anglaysiz. Buning natijasida inson bu dunyoda mavjudligini anglab yetadi. Shaytonning vasvasasi va oʻzining egri yoʻlda ekanligini chuqur tushunadi. XX asrning ham, oldingi asr adabiyotlarining ham – barchasida nafs tarbiyasi haqida soʻz bormaganmidi? Navoiy, Bobur va Mashrab, Ogahiyar nafsning darajalari hamda insoniyatni yoʻldan ozdiruvchi Iblis ekanligini sheʼriy shakllarda bitmaganmidi? Oriylar rost mulohaza yuritarkan, N.Eshonqulning “Qora kitob” qissasida Frans Kafkaning badiiy izlanishlaridan muayyan darajada ilhomlanish hamda olam va odam taqdirini anglatish metamorfozasi yaqqol koʻzga tashlanadi:

“Birodar, yaxshi odam boʻlsangiz kerak, koʻzlaringiz aytib turibdi. Siz ham bu charxi dunyoning koʻp nadomatlarini boshdan kechirganga oʻxshaysiz. Negadir siz bilan juda suhbatlashgim kelyapti, toʻgʻrisini aytsam, hozir kimgadir koʻnglimni boʻshatmasam,

“tars” yorilib ketadigandayman... Qo‘llaringa qarang, kimning qo‘llariga o‘xshaydi? Ziyoli odamning deysizmi? Topolmadingiz, birodar, qotilning qo‘liga o‘xshaydi. Bu qo‘llar qotil qo‘llar, o‘z farzandini bo‘g‘ib o‘ldirgan qo‘ldir. Nega yuzingiz oqarib ketdi, qo‘rqib ketdingizmi? Aftidan, tagli-tugli odam bo‘lsangiz kerak, keling, sizga taqsirim deb murojaat qilay. Ols zamonlarda yaxshi odamlar bir-birlariga taqsir deb muomala qilisharkan. Sizga yoqdimi? Xursandman. Shunday, taqsir, bu qotil qo‘llar. Sizga mana shu qotillik haqida gapirib bermoqchi edim. Bo‘shman deysizmi? Juda yaxshi. Hayot, sizga aytsam, taqsirim, tavqi-la‘nat to‘shagidir. Momohavo bilan Odam atoning gunohi nimada bilasizmi? Olma o‘g‘irlaganlikda? Bilmabsiz, taqsirim, ikkalasining aybi shundaki, ular yer yuzida gunohkorlar, tavqi-la‘natga uchraganlar naslini paydo qildi. Mana shu ularning katta gunohi. Odamzodni yaratmaslik kerak edi. Parvardigor odam bilan birga gunohni ham yer yuziga ekib qo‘ydi”.

Qissa muqaddimasida syujetning *“ichki harakat dinamikasi”*ga asoslangan tipi yuzaga chiqadiki, qahramonning o‘y-xayollari, xotirasidagi, hayotidagi muhim burilishlar, evrilishlar, topishlar-u yo‘qotishlari, mayxo‘rlikka zimdan berilishi oqibatida mislsiz xatolari yuzaga chiqadi. Bu xatolar insoniyatning tarixi bilan bevosita bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Masalan, ro‘parasidagi o‘quvchiga murojaat qilarkan, tinglovchini ham ta‘riflab o‘tadi. Yer yuzidagi sonsiz gunohlarni qilib, aysh-ishratda umr kechirayotgan, birovning haqidan hayiqmaydigan badnafslar olamining suratini tomosha qilgandek bo‘lasiz. Chunki nafs har qanday masalada o‘z ishini qilib, dallollik va olib-sotarlik evaziga kun ko‘ruvchilarni ham ayovsiz savalab o‘tadi. Oddiy insonlar boshiga tushgan kulfatlarning asl egalari katta-katta amaldorlar, nafsini yegan muttahamlar, zolimlar, amalfurush va Allohdan qo‘rqmaslar, dili-tili boshqa shaytonsifatlar deya talqin etilmoqda. *“Hayot meni g‘ajib tashladi, birodar. G‘ijimlab-g‘ijimlab so‘ng mana shu xiyobonga otib yubordi”* jumlasining o‘ziyoq, qahramonning butun hayoti, umri muttahamlar qo‘lida o‘tganligini dalolatlaydi.

Prolog voqelikning izchilligini ta‘minlaydigan syujet qismlaridan biridir. Prolog adabiy asarning kirish qismi, muqaddima. Prologlar mazmun-mundarijasiga ko‘ra turlicha bo‘ladi: asarning yozilish sababini izohlash, asosiy mazmunni muxtasar bayon etish, asar sababini izohlash, asosiy voqealarning qisqa bayoni va h. Shunga ko‘ra prologlar turli badiiy-estetik maqsadlarga xizmat qiladi: o‘quvchini asar voqeligiga olib kirish,

tasvirlanajak voqealarning yuz berish omillari haqida umumiy tasavvur berish, muayyan emotsional-hissiy holat hosil qilish va h. Har qanday muqaddima emas, faqat badiiy muqaddimagina prolog sanalishi mumkin. Ya'ni prolog sanalishi uchun muqaddima badiiy matnning uzviy qismi bo'lib qolishi zarur, asosiy matn – yondosh matn munosabatida turgan so'zboshilarni prolog sanash to'g'ri emas. Masalan, "O'tkan kunlar"ning "Yozg'uvchidan" deb nomlangan kirish qismi asosiy matnning uzviy qismi bo'lmay, balki yondosh matndir. Cho'lponning "Kecha" romani boshlanishidagi mo'jazzgina bahor tasviri esa matnning uzviy bo'lagi. Shu ma'noda, "O'tkan kunlar"da muallif ijodiy niyati izhor etilgan alohida so'zboshi, "Kecha"da esa o'quvchini tasvirlanajak voqealarni qabul qilishga emotsional jihatdan tayyorlashga qaratilgan lirik xarakterdagi prolog mavjuddir". Darhaqiqat, D.Quronov talqin qilayotgan nazariy mulohazalar o'rinlidir. Ko'pchilik hollarda prologni yozuvchining o'z nuqtayi nazari, asari haqidagi qarashlari deb chalkash tushunadiganlar, tahlil qiladiganlar ham uchraydi. Bunday idroklash ishonchni oqlamaydi. Ilmiy xatolarni keltirib chiqaradi. N.Eshonqulning "Qora kitob" qissasida qahramon ruhiyatidagi evrilishlarning asl sababi – ta'qiq mevani yeb, yer yuziga tavqi la'natni olgan Odamning qilmish-qidirmishlari emas, o'zligini vayron qilgan inson o'zganini idroklashga keng yo'l ochmoqda. O'zligini anglash har bir bani odamning go'zal ishi bo'lmog'i kerak degan ishora mavjud, aslida. Odam qachon xato qiladi? Qachon gunohlardan, xiyonatlardan forig' bir ahvolda umr kechiradi? Bugungi kun odami sabrsizligi va badnafsligi, o'zidan o'zgalarni tan olmasligi, ayniqsa, ziyoli qatlamning olomonga aylanishi evrilish nuqtayi nazaridan g'oyat achinarli ahvolga kelganligini ko'rsatadi.

Siyosiy elitaning qurboniga aylanish ham qissa qahramonining bosh prologdagi kayfiyatini dalolatlaydi. Chunki jamiyat undan maksimal darajada foydalanib bo'ldi. Endi uning (piyonista) hech kimga keragi yo'q. Mana shu yerda qissaning sababdan – oqibatga o'tish modusi qabarib ko'rinadi. E'tibor bering: men g'ijimlangan qog'oz (axlat)man demoqda. Yuzimning kuygan charmdan mutlaqo farqi yo'q, uni shu ko'yga solgan jamiyat – kishanlangan qo'lim yo'rig'ini boshqargan mafkura, – deb tushunadi. Ikkita parallel ramz bor. Birinchisi, Jannatdan badar ketgan Odam Ato va Momo Havo, ikkinchisi esa, siyosiy elita, mavjud tuzum qurboniga aylangan qahramon tiynati. Mana shu diqqattalab o'rinlar qissa prologini teran tushunib olib, keyingi voqealar rivojiga o'tishni taqozo etadi.

“Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasi va “O‘lik mavsum” hikoyasi mohiyatan, bir-birining davomiday, har ikki asarda ham insoniyat muayyan g‘oyalar izmiga tushib qolishi va uning insoniyat qismatidagi so‘ngsiz azoblari fosh etiladi. “Qora kitob”da g‘oya qurboniga aylangan oila tarixi orqali fojia keng va atroflicha yoritilsa, “O‘lik mavsum”da voqelik sirlilik kasb etadi. “Qora kitob”dagi ziyolining farzandlari cho‘qqi soqolga o‘xshashga, undan andoza olishga harakat qilsa, “O‘lik mavsum”da ham shunday hol kuzatiladi”, –deya yozadi professor X.Hamroqulova. Binobarin, X.Hamroqulovanning mazkur mulohazalarida jon bor. Chunki Nazar Eshonqulning juda ko‘pchilik asarlarida SHAXSning Shayton izmidan chiqish va undan xalos bo‘lishga intilish modusi kuchli. Shaytonning va nafsning itdek ergashishi SHAXSning butun bo‘lib, Biru Borning itoatida umr kechirishga astoydil ichki ehtiyoj, xohish samarasi o‘laroq qadam tashlashi ramzlar va talqinlarda yanada jilvalanadi. Mana shu tamoyil Nazar Eshonqulning syujet yaratishdagi konseptual ijodiy qarashlari hamda mushohadalarining namoyon bo‘lishiga keng zamin yaratadi. Qissaning prologidan keyin izchil davom etadigan voqealar rivojida yozuvchi qahramonning yetmishlarni qoralagan zamon ziyolisining ahvol-ruhiyatini uning tilidan chiqayotgan nutq bo‘laklari orqali o‘quvchiga tushuntiradi. Qissaning shiddatli voqealar rivojida kulminatsiya va badiiy konflikt qahramonning o‘z-o‘zi bilan olishuvini taqozolaydi. Masalan, qahramon adabiyot odami hamdir: bir qarashda faylasuf, bir qarashda tafakkur sohibi, bir qarashda jurnalist va oddiy taqvodor bo‘lib syujetning qiziqarli bo‘lishiga imkon yaratadi. Butun qalbini ochib tashlagan odamni ko‘rganmisiz? Mana shu qissada yozuvchi qahramonining INSONIYATdan yashirgan umuman sirning o‘zi yo‘q. Bular xarakterlarni to‘laonli anglashga va yozuvchining maqsad hamda muddaosini qahramon tilidan o‘quvchiga yetkazishga intilganligida qabarib ko‘rinadi:

Jaloliddin Rumiyning “Ichindagi ichindadir” asaridagi voqelikni keltirganimizda mana shu jihat yanada ayonlashadi:

“Mohiyatdan so‘z ochib Mavlono Rumi qyidagi savol-javobni keltiradi:

Dediki: “Onangni nechun o‘ldirding?”

Dedi: “Unga yarashmagan bir ishni ko‘rdim”.

Dediki: “Ammo onangni emas, yetti yot begonani o‘ldirsang bo‘lmasmidi?” Dedi:

“Har kuni bittadan o‘ldirayinmi?”

Hazrat bu o‘rinda inson gumrohligining tub sababi – nafs haqida so‘z yurita turib, demoqchi bo‘ladi: sen hadeb qilmishlaringning oqibatini daf etishga, ularni u yoki bu shaklda xaspo‘shlashga behuda urinaverma, balki mohiyatga teran ko‘z-la nazar sol-da, asos bo‘lgan nafsingni (onani) jilovla, toki u tufayli har kuni har kim bilan yoqalashishga o‘rin qolmasin!”

Ko‘rinadiki, Jaloliddin Rumiy nafsni o‘ldirishni shu qadar oddiy usulda talqin qiladki, Nazar Eshonqul qissa qahramonida – qizi timsolida keltiradi. E’tibor bering, qissadagi matnga: *“Bir oycha oldin masjidga bordim, tavba qildim, endi hayotimni toat-ibodatga bag‘ishlay, qilgan gunohlarimga iqrar bo‘lay degandim. Bugun esa yana gunohga botdim. O‘z qizimni bo‘g‘ib o‘ldirdim. Nega deysizmi? O‘zim ham bilmayman”*. Tavba va tazarru qilgan odam birinchi nimani mustahkamlaydi? Javobni iymondan so‘rash kerak. U tavbaga olib borgan, gunohlardan forig‘ qiluvchi iymonidan ayrilib, gunohga botdi.

Professor I.Haqqulov yozishicha: *“Nafsni so‘fiylar vujudagi latif bir mavjudlik tarzida qabul qilganda, tasavvurlarida nafsning moddiy tomoni ustunlik qilgan. Buni ochiq-oydin e’tirof etishmagan bo‘lsa ham, nafs deganda jismoniy bir narsani xayolga keltirishganini sezish qiyin emas. Lekin ruhning g‘ayrimoddiy, vujudan mustaqil va ayri, vujud yo‘qolsa hamki, latif bir borliq o‘laroq uning yo‘qolmasligi xususida ahli tasavvuf o‘rtasida ixtilof bo‘lmagan”*. Demak, qissadagi nafs tushunchasiga monand keltirilgan manbada ruh va jism nafsining farqi ham, mohiyati ham alaloqibatda nafsni taqozo etmoqda. Bu nafsning har qanday vaziyatda odamni Shaytonning yo‘rig‘iga olib borishi, tavbasini ham tazarrusini, e’tiqodi va e’timodini bir tiyinga chiqarishi keng ko‘lamda badiiy mohiyatga aylantirilmoqda. Qissa qahramoni nafsini yengolmay xatodan xatoga ko‘chib yurgan, bilib turib gunoh qilgan, tavqi la’natni bo‘yniga olib, o‘z-o‘zini sud qilib yashayotgan qari choldir. Mana shu jihati sobiq ittifoq davrining odamlarni mute va qul qilib, soxta va sun’iy g‘oya asosida boshqarishi, ongi va tafakkuriga asl ruhning yo‘rig‘ini bajarish uchun emas, o‘tkinchi hoy-u havaslarni amalga oshirish muhimligini singdirganligida qabarib ko‘rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Турк тилидан Улуғбек Ҳамдам таржимаси. –Т.: “Янги аср авлоди”. 2022. –Б.13.
2. Иброҳим Ҳаққул ҳақиқатлари. –Т.: “Тирилиш”. 2023. –Б.115.

3. Назар Эшонқул. Сайланма. 2-жилдлик. –Т: “Akademnashr”. 2022. –Б.513-514.
4. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: “Академнашр”, 2013.- Б.236.
5. Ҳамроқулова Х. Адабиётда ҳаёт-мамот муаммоси. –Т: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. –Б.142-143.
6. Gulmuradovna, J. N. (2025). The Relationship of Rubai and Bytes in Classical Literature. Indexing, 1(1), 81-85.
7. Ibragimova, D. I. TERMINOLOGY OF HISTORICAL PROSE AND THE GENRE ISSUE IN UZBEK LITERARY STUDIES.
8. Dildora, I. (2024). ISAJON SULTONNING TARIXIY HIKOYALARIDA MAVZU VA GOYA.
9. Khujaev, M. (2024). AHMED ZAKI: ON THE IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY. *Экономика и социум*, (1 (116)), 235-239.